

Franciszek Sławski

O KILKU ARCHAIZMACH GWARY PODEGRODZKIEJ

Dzięki prof. Eugeniuszowi Pawłowskiemu poznaliśmy dokładnie język Sądecczyzny, a przede wszystkim ważną gwara podegrodzką¹. Chciałbym dla uczczenia Jego jubileuszu omówić kilka spotykanych w gwarach podegrodzkich archaicznych wyrazów.

butnieć 'butwieć', *zbutniały* 'zbutwiały'.

Zanotowane w GP 168 *butnieć* 'butwieć', *zbutniałe* 'zbutwiałe' to wyrazy bardzo rzadkie, nieznane ani J. Karłowiczowi, ani A. Brücknerowi. Jedyne przykłady staropolskie znajdujemy u Lindego z Jana Zygrowiusa (Zygrowskiego), żyjącego w latach 1574—1624, znanego z używania niezwykłych wyrazów². Z jego książki pt. *Goniec katolika reformowanego...* (Paniowce 1608) zacytował Linde przykład: Nawa zgniła **zbutniała*. Wyraz był dla Lindego niezwykły i niepewny, ponieważ zaopatrzył go w gwiazdkę, dodał tłumaczenie 'zbutwiała' i umieścił pod hasłem *bótwieć*.

Dokładne odpowiedniki znajdujemy w najbliższych językach słowiańskich: słowac. dial. *butnet'*, *butniet'* 'psuć się, gnić, próchnieć', wschodniosłowac. *butńec -ńeje* 'pleśnieć'³, ukr. dial. *butnity butniju* 'nabrzmiwać, puchnąć, wzdymać się' (Hrinčenko).

Wyrazów tych nie można oddzielać od psł. *butěti* : *butvěti* 'wzdymać się, puchnąć, nabrzmiwać, pęcznieć', 'rozkładać się, gnić, próchnieć': bułg. dial. *butėja butées* 'stopniowo tracić siły, wędznąć, schnąć', *butel* 'pusty, wydrążony, zbutwiały' (pierwotny imiesłów przeszły czynny), ros. dial. *butěty butěju* 'nasiąkać wilgocią, pęcznieć; grubieć, tłuścić, napęlniać się; bujnie rosnać', ukr. dial. *butity buću butijs* 'gnieć, próchnieć; kipieć, wrzeć; burzyć się, fermentować', pol. od. XVI w. *butwieć* 'gnieć, psuć się, próchnieć' ros. dial. *butvěty* 'psuć się, próchnieć, gnić', ukr. dial. *butvity* 'ts.'

¹ E. Pawłowski, *Gwara podegrodzka, wraz z próbą wyznaczenia południowo-zachodniej granicy gwar sądeckich*. Wrocław—Kraków 1955 (skrót: GP).

² S. Hrabec, F. Peplowski, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*. Warszawa 1963, s. 246.

³ K. Kálal, M. Kálal, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, Banská Bystrica 1923, s. 48; F. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*. Bratislava 1953, s. 137.

Bezpośrednią podstawą derywacyjną czasownika *butnēti* był najprawdopodobniej dewerbalny przymiotnik *butnъ* (: *butēti*) zaświadczony w ros. dial. *butnój* 'otyły, tłusty' ⁴.

W kierunku przerośnym, abstrakcyjnym rozwinęło się znaczenie w dewerbalnym pol. *buta* 'pycha, duma, hardość, wyniosłość' (notowane od XV w.), stpol. od XIV w. *bucić się* 'pysznić się, unosić się pychą'. Podstawowe pierwotne znaczenie 'nadymanie się', co do rozwoju znaczenia por. kasz. *bucha* 'duma, pycha' (już w XVI w. u Krofeja): pol. *buchać* 'rzucać się gwałtownie, rozprzestrzeniać się w sposób gwałtowny', kasz. od XVI w. (Krofej) 'pysznić się, chełpić się', *buchac są* 'ts.; chodzić w cięży' ⁵.

podelga

Pol. dial. *podelga* oznacza 'poprzeczną belkę wozu leżącą na przednich śnicach, drewnisko łączące śnice dyszla wozu'. Dokładną geografie tego wyrazu przedstawił nam już w r. 1939 nasz jubilat E. Pawłowski ⁶. W przeciwieństwie do synonimicznej ogólnopolskiej *podejmy*, *podymy*, *podelga* typowa jest dla trzech rozerwanych zwartych obszarów: północnego Mazowsza, północnej Małopolski i dla podegrodzkich gwar sądeckich.

Jest to wyraz typowo polski. Wyjątkowo spotykamy go także u Łemków: *pidolha* część wozu leżąca na śnicach ⁷. Do gwar tych przeniknął na pewno z sąsiedniego obszaru polskiego ⁸.

Nie ulega żadnej wątpliwości, że z wyrazem naszym łączy się zbliżona zasięgiem geograficznym pol. dial. *lga* 'jeden z dwóch drążków do podtrzymywania pniaków na wozie' (por. *podelga* na Podhalu 'drag do podnoszenia górnego kamienia w młynie'), zwykle pluralis *lgi* 'długie sanie na drzewo, tylne sanki, tylna część sań', 'przrząd drewniany, który kładzie się na sanie do podtrzymywania drzewa'. Geografie tego wyrazu omówił w r. 1939 także E. Pawłowski (l. c.). W moim SE ⁹ uzupełniłem ją w oparciu o nowsze badania. Tu też stwierdziłem, że podstawą naszego wyrazu jest psł. *lga* 'lekkość, łatwość, możliwość' : 'rzecz lekka, łatwa, możliwa'. Normalnie wyraz ten uległ tak zwanej III palatalizacji, stąd od VIII w. postać *lǫdza*, stpol. od XV w. *ldza*, *lza* (prawie zawsze z przeczeniem: *nie ldza*, *nie lza* 'nie można'). Postać pierwotna bez palatalizacji zachowana została w wtórnym wyspecjalizowanym znaczeniu 'coś, co przynosi ulgę, korzyść, coś ułatwiającego'. Za objaśnieniem tym przemawia wyraźnie ukr. dial.

⁴ *Słownik russkich narodnych govorov*. Główny redaktor: F. P. Filin, Vypusk 3, Leningrad 1968, s. 311.

⁵ B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich*, t. I. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 85.

⁶ *Z geografii wyrazów polskich „podelga“ i „podyma“*. Odbitka z Rocznika Sądeckiego t. I, Nowy Sącz 1939, s. 3—8. Por. też GP 29, 231, mapa nr 3 i *Mały atlas gwar polskich*, t. I. Wrocław—Kraków 1957, mapa 29, cz. II, s. 92.

⁷ I. Verchratskyj, *Pro hovor halyckych Lemkiv*. Lwów 1902, s. 449.

⁸ Por. E. Pawłowski, op. cit., s. 5.

⁹ *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. IV, z. 2. Kraków 1971, s. 210.

pł-lha 'ulga, ulżenie': 'każdy z dwóch równolegle położonych drążków, podkładanych pod ciężkie przedmioty dla ułatwienia staczania się np. przy staczaniu beczek' (psł. *po-lbga*, stesł. *po-lbza* 'korzyść', ros. *пó-лза*: dial. też *pó-lga* 'korzyść pożytek').

E. Pawłowski łączył w r. 1939 *podelga* z *lgnąć* 'przyklepiać się, przylegać do czego', *pode-lgnąć* 'przyłgnąć pod czym'. Postać *lga* uważał za wtórne skrócenie. Przeciwno objaśnieniu temu wydaje się przemawiać nie tylko podane wyżej paralelne ukr. *pł-lha*, ale też chronologia pol. *lgnąć*. Dla staropolszczyzny typowa jest postać *lnąć*; *lgnąć* choć pojawia się wyjątkowo już w w. XVI, częstsze jest dopiero od II połowy XVII w. Także i *podelgnąć* zaświadczone jest dopiero od II połowy w. XVII (u Lindego z Haura r. 1693). Tymczasem omówiony wyżej zasięg geograficzny wrazu *podelga* przemawia za wielką archaicznością wyrazu. Nie wydaje się także prawdopodobne kwestionowanie archaiczności postaci *lga*.

wiotek: *wietek*, stpol. *wiotech*: *wiotysz*.

U E. Pawłowskiego GP 271 zaświadczony jest archaiczny wyraz dialektyczny *wiotek* w znaczeniu 'ostatnia kwadra, kończący się księżyc; nów, brak księżyca'. J. Karłowiczowi znany był ten wyraz z Ropczyc w znaczeniach 'pierwsza i ostatnia kwadra księżyca'¹⁰. Bardziej rozpowszechniony w gwarach jest wariant *wietek*, występujący w tych samych znaczeniach¹¹. Postać tę utrwalił w literaturze doskonały znawca żywego języka ludowego S. Żeromski, por. cytaty w SJP PAN¹²: Wypłynął z głębi gór biały, jasnośliczny, ostro zarysowany *wietek* księżyca na pierwocinach nowiu¹³. W AJPP zanotowano także dwukrotnie w tych samych znaczeniach postać *wiodek*, w której *-d-* tłumaczyć trzeba spotykanym nieraz wykolejeniem formy wyrazów ginących. Ciekawe, że podobny typ wykolejenia spotykamy w naszej rodzinie na gruncie serbochorwackim: obok pierwotnej postaci *větah* 'stary, zniszczony' także i sekundarne *vědah* 'ts.' (por. również u Vuka *vět* obok zaświadczonego z Hercegowiny *věgd* 'ts.').

Wyraz znany jest też staropolszczyźnie, ale w pierwotnej postaci *wiotech* gen. sg. *wiotchu*. Linde podaje trzy przykłady z W. Potockiego rekonstruując znaczenie 'schyłek czego, mianie się ku końcowi, ubytek'. Jak widać z podanych przykładów, znaczenie odpowiada jednak zaświadczonemu dziś w gwarach: Xiężyc niż raz opędzi sferę *od wiotchu* do nowiu...; Miesiąc już *na wiotchu*; Odnawia się zwyczajnie co raz miesiąc,

¹⁰ *Słownik gwar polskich*, t. IV. Kraków 1911, s. 121.

¹¹ J. Karłowicz, op. cit.; M. Małecki, K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*. Kraków 1934, mapa 357 (skrót: AJPP); M. Kucała, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*. Wrocław 1957, s. 40.

¹² *Słownik języka polskiego PAN*. Redaktor naczelny: W. Doroszewski, t. IX, Warszawa 1967, s. 1081.

¹³ Jak widać z podanych znaczeń dialektycznych, niesłusznie zarzucił S. Pigoń (JPol XL, 1960, s. 93) S. Żeromskiemu użycie wyrazu *wietek* w niestosownym znaczeniu.

skoro dojdzie *wiotchu*. Z. Stieber na podstawie tych przykładów zrekonstruował słusznie znaczenie 'mały księżyc' ¹⁴.

Przejdźmy do etymologii. Stpol. *wiotech* ma dokładne odpowiedniki w ros. dial. *větoch*, *větoch* : *vetóch* 'ostatnia faza księżyca; księżyc' ¹⁵, brus. *větach*, dial. *vetóch* gen. *vetchá* : *vetochá* 'księżyc w ostatniej fazie' ¹⁶. Wyrazy staropolski i ruskie sprowadzają się do prapostaci *vetšchz* o pierwotnym znaczeniu 'ostatnia faza księżyca' i przypominająca ją kształtem 'faza pierwsza'. Jest to urzeczownikowiony przymiotnik psł. *vetšchz* 'stary, zużyty, zniszczony, zwątłały, wątły, wiotki', zaświadczony w całej prawie słowiańszczyźnie: stpol. XV—XVII w. *wiotchy* 'stary, zmurszały, zgrzybiały, zniszczony, zużyty', czes. *vetchý* 'stary, słaby, wątły, rzadki (o płótnie)', słowac. *vetchý* 'słaby, osłabiony'; ros. *věchij* (*vetch vetchá vétcho*) 'zniszczony, rozpadający się, zmurszały (o budowlach)', 'zgrzybiały, zniechęcony (o człowieku)', ukr. *věchij* 'ts.'; sch. *větah vètha vètho* 'stary, zniszczony', stesł. *vetšchz* 'stary, dawny', bułg. *věchi*, dial. też *větsch* 'stary, dawny'. W większości języków słowiańskich sufiksalna część wyrazu uległa różnym zmianom, o których będzie mowa niżej.

Na materiale słowiańskim dobrze widoczne jest przejście od przymiotnika do rzeczownika: pol. w XVII w. u W. Potockiego miesiąc *na wiotchu*, dial. *na wietku* miesiąca 'w ostatnim tygodniu'. Tak samo w sąsiednich językach słowiańskich: stczes. *měšic je na vetchu* (*vetech měšic*, por. niżej paralełę łotewską), czes. dial. laskie *na vetku* ¹⁷, ros. dial. *na vetchú* : *na vètche*, brus. dial. *na vetchú* 'ts.'

Podkreślić trzeba, że przymiotnik *vetšchz* należy do najstarszego zrębu słownictwa prasłowiańskiego, jest dziedzictwem z prajęzyka indoeuropejskiego. Ma dokładne odpowiedniki indoeuropejskie: lit. przestarz. i dial. *vėtušas* '(bardzo) stary', łot. *vēcs* 'stary, w podeszłym wieku, zniszczony, zużyty'. Prawie że dokładnym odpowiednikiem jest także łac. *vetus* 'stary, sędziwy, dawny', różniący się tylko brakiem samogłoski tematycznej -o- ¹⁸. Uderza fakt, że na gruncie łotewskim spotyka się również wyrażenie *vēcs mēnesis* 'stary księżyc, ubywający księżyc, ostatnia faza księżyca' ¹⁹.

Z punktu widzenia indoeuropejskiego wyróżnia się w tych wyrazach pierwiastek *yet-* ²⁰ i sufiksalne -us-. Na oboczną postać sufiksu -ūs- zdaje

¹⁴ *Uwagi o języku W. Potockiego*. Odbitka z Prac Polonistycznych serii V, Łódź 1947, s. 23.

¹⁵ SRNG, zesz. 4, 1969, s. 197.

¹⁶ I. I. Nosovič, *Slovarь belorusskago narěčija*. S.-Peterburg 1870.

¹⁷ V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*². Praha 1968, s. 686—7.

¹⁸ Zob. A. Meillet, *Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*. Paris 1902, s. 361.

¹⁹ K. Mühlentach, *Lettisch-deutsches Wörterbuch* (redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin), t. IV, Riga 1932, s. 517.

²⁰ Zob. J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern—München 1959, s. 1175.

się wskazywać stpol. wyjątkowe *wiotysz* 'księżyc w ostatniej fazie', wskazane przez S. Reczka²¹ z Ludycji wiesnych r. 1544. Dokładne odpowiedniki znajdujemy w gwarach rosyjskich: *větych* 'ts.' (SRNG zes. 4, s. 206: okolice Pskowa), *větyš* fem. 'zeszłoroczna trawa pozostała zimą pod śniegiem' (ib.: Sybir).

Pozostaje do omówienia zmiana przyrostka w pol. dial. *wiotek*. Nawiazać znowu trzeba do podstawowego przymiotnika. W staropolszczyźnie dobrze zaświadczona jest pierwotna postać *wiotchy* 'stary, vetus', notowana od XV w., spotykana jeszcze w w. XVIII (Trotz, u Lindego z tego wieku 1 przykład). Forma i treść ginącego niemotywowanego wyrazu ulegała, jak zwykle, zmianom. Zaczniemy od zmian głosowych. O przejściu *-t-* > *-d-* wspomniałem wyżej. Od XVIII w. spotyka się u nas postać *wietki* z *-e-* wtórnym, powstałym chyba pod wpływem czasownika *wiet-szeć* 'starzeć się', dobrze zaświadczonej w tej pierwotnej²² postaci w XV—XVII w. (jeszcze u Knapskiego *wietszeję* 'starzeję się'), ale już od XV w. spotykanym również w postaci *wiotszeć* pod wpływem przymiotnika *wiotchy* (zmianie tej sprzyjało homonimiczne *wietrzeć* 'tracić zapach, świeżość'). Czasownik ten kontynuuje psł. *vetšati*, por. stesł. *vetšati*, ros. *vetšat* 'starzeć się'.

W dawnej polszczyźnie pojawiają się także wtórnymi samogłoski nosowe: *wiātchy* (u Lindego z XVI w.), *więtki* (XVIII w.).

Ważnej zmianie uległa część sufiksalna. Po zaniku jerów słabych powstała na granicy morfemów trudna do wymówienia grupa spółgłoskowa *-tch-*. W żywej mowie grupę tę z reguły usuwano, stąd różne wtórne zmiany końcowej części wyrazu *vetchz(j)*. Najczęstszym zabiegiem usuwającym trudną grupę spółgłoskową jest substytucja przyrostka *-kz*²³, dobrze zaświadczonej w kilku językach słowiańskich: pol. od XIX w. *wiotki*, już w XVIII w. *wietki*, *więtki*, dłuż. *wjatki*, głuż. *wjetki*, czes. dial. *vetký*, słowen. *vetek*, bułg. dial. *vétak* (z okolic Samokova *véchtok*)²⁴, maced. dial. *vétka* m.: *vétuk* m. *vétka* *vétku*²⁵.

Tak więc pol. dial. *wiotek*, *wietek* kontynuują rzeczownikową formę przymiotnika *wiotki*, *wietki*.

²¹ Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 558.

²² Por. W. Doroszewski, *Symbolae grammaticae in honorem I. Rozwadowski*, t. I, Cracoviae 1927, s. 22—3.

²³ Już J. Rozwadowski w zmianie *wiotki* < *wiotchy* skłonny był dopatrywać się „upodobnienia sufiksального“ (T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego*. Kraków 1923, s. 191); Z. Stieber w pol. dial. *wietek*, *wiotek* dopatrywał się małopolskiego końcowego *k* za *ch* (op. cit., p. przypis 14).

²⁴ V. Georgiev, I. Гълъбов, J. Zaimov, S. Илчев, *Bułgarski etimologičen rečnik*, zeszyt II. Sofija 1963, s. 139.

²⁵ M. Małecki, *Dwie gwary macedońskie* (Suche i Wysoka w Soluńskim). Cz. II: *Słownik*, Kraków 1936, s. 126.

W dolnołużyckim zaświadczony jest wtórny sufiks *-l̥z*: dial. *wjaltly*, u Chojnana w XVII w. *wetchty*.

Innym zabiegiem likwidującym trudną grupę spółgłoskową było: 1. uproszczenie jej: sch. *vēt*, bułg. dial. *vet*, *véti*, maced. dial. *vet*, 2. metateza: bułg. *vecht*, *véhti*, sch. dial. *vëgd* < **veht*.

Bardzo znamienne są zmiany semantyczne ginącego wyrazu. Zarówno u nas jak i w całej Słowiańszczyźnie stwierdzamy wypieranie go z funkcji podstawowej 'vetus' przez przymiotnik *starz*, pol. *stary*. Nie w tym dziwnego: *vetzchz* w znaczeniu 'vetus', jak widzieliśmy, jest dziedzictwem indoeuropejskim, w tym znaczeniu zapanowuje więc stopniowo *starz*, kontynuujący ie. *stā-ro-* 'wielki, gruby, stały' (od pierwiastka *stā-* 'stać', dokładne odpowiedniki: lit. *stóras* 'gruby, mocny, ciężki', stnord. *stórr* 'wielki'). Już Knapski zwracał uwagę, że „*Stary latius patet, wiotchy tantum dicitur de rebus quae usu absumuntur ut vestes, libri, supellex*“. Podobne stosunki panują także i w innych językach słowiańskich. Psł. *vetzchz* używany jest w znaczeniach sekundarnych, wyspecjalizowanych: 'zniszczony, zużyty, znoszony, wytarty', 'cienki, delikatny, słaby, nie mający jędrności, zwiotezały' (> szczupły, smukły', pol. *wiotki*), 'rozpadający się, zmurszały, zgrzybiały, zniedołężniały' (ros. *vétchij*, dial. także 'chorowity').

Jak widzimy historia wyrazu *vetzchz* dobrze wykazuje słuszność prawa ogólnojęzykoznawczego głoszącego, że w wypadku zetknięcia się dwóch wyrazów synonimicznych, w funkcji podstawowej zwycięża wyraz nowszy, wyraz stary zostaje ograniczony do funkcji sekundarnych, specjalnych ²⁶.

²⁶ Por. J. Kuryłowicz, *L'apophonie en indo-européen*. Wrocław 1956, s. 13—14